

BIRMA V LANIŠČU LETA 1947

Tomaz SIMČIČ

Znanstveni licej "France Prešeren", IT-34128 Trst, Vrdelska 13/1 - str. di Guardiella 13/1

IZVLEČEK

Razprava obravnava birmo v Istri avgusta leta 1947, njen potek s tragičnim zaključkom v Lanišću ter sledeči proces v Pazinu. Na podlagi obstoječe literature, časopisnega gradiva ter posameznih arhivskih dokumentov avtor umešča dogodke v okvir tedanjega napetega jugoslovanskega notranjega in mednarodnega položaja ter dokazuje, da izgredi niso nastali le kot izraz spontanega ljudskega gibanja, marveč so bili predvsem posledica načrtne akcije za ošibitev opozicijske države med istrsko duhovščino.

Ključne besede: Lanišće, birma, Ukmar Jakob, Cek Štefan, Bulešić Miroslav, proces v Pazinu, Santin Antonio, 1947

LA CRESIMA A LANISCHIE NEL 1947

SINTESI

L'articolo prende in esame la cresima in Istria nell'agosto del 1947, il suo svolgimento e la tragica conclusione a Lanischie, nonché il successivo processo di Pisino. Sulla base della letteratura esistente, di articoli di giornale e di documenti d'archivio, l'autore esamina gli eventi alla luce dell'allora tesa situazione interna ed internazionale della Jugoslavia e dimostra che i disordini non furono soltanto il risultato di un movimento popolare spontaneo, ma soprattutto la conseguenza di un'azione pianificata atta a colpire l'opposizione tra il clero istriano.

Parole chiave: Lanischie, cresima, Ukmar Jakob, Cek Štefan, Bulešić Miroslav, processo di Pisino, Santin Antonio, 1947

Tragični dogodki v Lanišču, povezani s podeljevanjem sv. birme v Istri avgusta 1947, so pomemben mejnik v povojni zgodovini tržaško-kopske škofije, pa tudi v razvoju odnosov med katoliško Cerkvijo in komunistično Jugoslavijo. Nasilna prekinitve verskih obredov, uboj Mira Bulešiča, mladega hrvaškega duhovnika in podravnatelja semenišča v Pazinu, huda ranitev birmovalca msgr. Jakoba Ukmarja, uglednega in znanega slovenskega duhovnika iz Trsta, in končno nerazumljiv sodni proces v Pazinu, vsi ti dogodki so močno odmevali ne le v Istri, Trstu in na Primorskem, ampak tudi v širšem svetu, v Jugoslaviji, Italiji in v Vatikanu, v mednarodni diplomaciji ter v zahodnem javnem mnenju. To je bilo tudi posledica dejstva, da je do njih prišlo le slab mesec, preden je stopila v veljavo mirovna pogodba in z njo dokončna suverenost Jugoslavije nad večjim delom Istre in Primorske, se pravi v času, ko je bila Istra v središču pozornosti svetovne javnosti.

Prvi je birmo v Istri opisal Jakob Ukmar sam po svoji vrnitvi v Trst, in sicer v tedanjem tržaškem verskem listu *Teden* (Ukmar, 1947). Mnogo kasneje so laniški in pazinski dogodki na podlagi dokumentov in pričevanj obravnavani v monografiji o Jakobu Ukmarju (Simčič, 1986, 150-158; Rebula, 1992, 78-88) in kasneje posebno obširno o Miru Bulešiču (Bartolič, 1990). Ob petdesetletnici tragične birme je knjigo o tej temi izdala župnija v Lanišču (Žmak-Matešič, 1997), leto prej pa so postumno izšli spomini tedaj najvplivnejšega istrskega duhovnika Boža Milanovića, ki se ne omejujejo na opis dogodkov, ampak razkrivajo tudi njihovo politično ozadje (Milanović, 1996, 228-243). Nekaj novih podatkov vsebuje tudi izbor dokumentov iz zasebnega arhiva škofa Antonia Santina, ki je izšel v Trstu leta 1996 (Galimberti, 1996). Čeprav napisana z različnimi poudarki, so vsa navedena dela enotna v oceni, da je treba izgrede med istrsko birmo ter proces v Pazinu obravnavati kot eno izmed poglavij iz preganjanja Cerkve v obdobju komunističnega totalitarizma. V ta okvir postavlja Lanišče tudi angleški zgodovinar Alexander Stella, ki je podatke črpal iz sočasnega angleškega in vatikanskega časopisja (Stella, 1979, 134). Nasprotno tolmačenje, po katerem naj bi bil incident v Lanišču posledica provokacije Vatikana, tržaške škofije in krajevne duhovščine, so neposredno po dogodku zagovarjali jugoslovanska oblast in časopisi, odmevalo je v kakem posameznem pamfletu, ni ga pa kasneje – z izjemo bežne Čermeljeve omembe v knjigi o škofu Santinu (Čermelj, 1953, 137) – povzela nobena tehtnejša zgodovinska razprava. Laniško žaloigro je za dolga desetletja zagrnil molk. Pričujoči prispevek povzema dognanja iz navedenih del in jih dopolnjuje s posameznimi novimi časopisnimi in arhivskimi podatki, predvsem pa skuša dogodke umestiti v okvir tedanjega političnega in cerkveno-upravnega trenutka ter dokazati, da niso bili toliko sad spontanega ljudskega gibanja, kolikor posledica načrtno akcije za ošibitev opozicijske države med istrsko duhovščino.

Potek dogodkov

Potek istrske birme leta 1947 je bil v navedenih publikacijah natančno opisan. Tu zato navajam le najosnovnejše podatke. Sveti sedež je na predlog tržaško-koprskega škofa Antonia Santina julija 1947 Jakobu Ukmarju, "najuglednejšemu in najbolj učnemu slovenskemu duhovniku",¹ zagovorniku slovenskih pravic v času fašističnega režima poveril nalogo, da avgusta istega leta podeli zakrament sv. birme v slovenskih in hrvaških župnijah Istre, ki so bile pod jugoslovansko vojaško upravo. Škof se je za ta korak odločil, ker je bil nekaj tednov prej v Kopru žrtev fizičnega napada in se je na jugoslovanski strani meje zaradi svoje javne opredelitve v prid italijanskim razmejitvenim predlogom čutil nezaželenega. Za svojega namestnika je zato predlagal človeka, o katerem je menil, da bo v coni B "dobro sprejet" (ACV-4). Toda sprememba ni bila predhodno najavljena in v Istri je med duhovščino vladal po eni strani strah pred novim nasiljem proti škofu, po drugi pa negotovost – ki je mestoma prehajala v pravo psihozo – kdo bo birmovalec in ali birma sploh bo.² 16. avgusta zvečer je torej v Pazin namesto škofa dopotoval msgr. Ukmar, čemur so se vsi začudili (ALJ-1, 8). Birma se je začela 17. avgusta. Prva dva dneva sta potekala mirno, 19. avgusta pa so se pred cerkvami in v njih ob ravnodušnosti sil javnega reda začeli vrstiti veliki neredi, nasilja in demonstracije, naperjene proti škofu, duhovnikom in Cerkvi. Tako je množica 19. avgusta preprečila podelitev birme v Tinjanu blizu Pazina, 21. avgusta je bilo zborovanje pred cerkvijo v Cerah pri Žminju, 22. avgusta so aktivisti zaman skušali preprečiti Ukmarjevemu avtomobilu prihod v Kubeč,³ najhuje pa je bilo 23. avgusta v Buzetu, kjer so po pripovedovanju Jakoba Ukmarja "razgrajachi vdrli v cerkev, začeli vpiti nad birmanci in botri, kričali od časa do časa kakor obsedeni in hiša molitve se je spremenila v razbojniško jamo in v ti jami, sredi peklenskega krika in ropota, je monsignor daroval sv. mašo" (Ukmar, 1947, 27. 11. 1947, 3).

- 1 Oznaka je Milanovičeva (Milanović, 1996, 230). Zvonimir Brumnič, ob Milanoviću osrednja osebnost istrske duhovščine, je Ukmarja prav tako označil kot "najmodrejšega in najbolj ponižnega duhovnika v Julijski Krajini" (Bartolić, 2000, 108). Tudi škof Santin je v pismu kardinalu Tardiniju dne 24. aprila 1947 o Ukmarju pisal kot o "učenem, pobožnem, uglednem slovenskem duhovniku" (Galimberti, 1996, 97).
- 2 Tako na primer župnijska kronika v Kubeču: "14. 8. 1947: Kakor v Kopru tako tudi v Kubeču misli k. partija uprizoriti napad in nasilje proti škofu Santinu (...) Sicer se je Santin gotovo odločil, koga delegirati, ker se zaveda nevarnosti. Pa tega ne pove, da ne bi k.p. vzela v roke vso stvar, kot da bi ona poslala tega in tega birmatelja. Neprestano sprašujejo, kdo pride birmati. Najbrž ne bomo zvedeli do zadnjega trenutka (...) 21. 8. 1947: vigilija pred birmo. Med ljudstvom je veliko razburjenje" (AŠK-2, 56).
- 3 Sicer pa je bila birma v Kubeču po župnikovem pripovedovanju velik uspeh. "Prišel je Angelus Domini v osebi mons. J. Ukmarja. Vsa stvar je sijajno izpadla v veliko veselje dobrim katoličanom (...) Ukmarjev govor je bil kot razodetje božje. Govoril je pred cerkvijo" (AŠK-2, 56-57).

Sl. 1: Cerkev v Lanišću.
Fig. 1: Church at Lanišče.

Naslednji dan je bila birma najavljena v vasi Lanišče v Čičariji. Laniški župnik Štefan Cek, po rodu Slovenec, v svojih še neobjavljenih spominih pripoveduje, kako so mu na predvečer obreda z več strani odkrito grozili.⁴ Da bi zagotovil nemoten potek birmanja, je organiziral redarsko službo in na skrivaj obvestil birmance, da se bo obred začel eno uro pred napovedanim časom. Ko so tako tistega usodnega 24. avgusta v Lanišče začeli prihajati demonstranti, je bila birma že v teku. Pred cerkvijo je prišlo do prerivanja in pretepanja, po obredu pa je skupina prenapetežev vdrla v župnišče in tam ubila birmovalčevega spremljevalca Mira Bulešiča, mladega, narodno zavednega ter versko gorečega hrvaškega duhovnika, in hudo ranila msgr. Jakoba Ukmarja. Župnika Štefana Ceka je skrila mati in ga tako rešila pred najhujšim. Vse se je zgodilo v prisotnosti policijskega komandanta, ki je medtem vendarle dospel v vas, a je bil tudi sam ob vsem dogajanju nemočen. Ukmarja so nezavestnega⁵ odpeljali v reško bolnišnico. "Širom naokrog je padla na ljudstvo grozna mora, vse je obšla panika" (AŠK-2, 58), je v župnijsko kroniko zapisal župnik v Kubedu Ivan Budin. Jakob Ukmar si je v naslednjih dneh kljub nasprotnim napovedim zdravstveno počasi opomogel, a je bil v splošno presenečenje kmalu aretiran in prepeljan v ječo. Aretiran je bil tudi župnik Cek. Najavljen je bil proces v Pazinu, ki naj bi pojasnil, kaj se je zgodilo, in krivce strogo kaznoval. Proces se je začel 29. septembra in končal 2. oktobra. Na njem pa so se vloge napadalcev in žrtev zamešale. Na zatožni klopi so se namreč poleg resničnih krivcev znašli župnikovi redarji, Jakob Ukmar ter župnik Štefan Cek. Le-ta je bil obsojen na najtežjo kazen, msgr. Ukmar pa se je, telesno in duševno izčrpan, po prestatnem enomesečnem priporu v Trst vrnil 4. oktobra.

Vladna interpretacija

Vznemirjenje, ki ga je nasilje med birmo povzročilo v Istri in na celotnem območju Primorske, je oblast prisililo, da se je branila. Po nekaj dneh očitne zmedenosti⁶ je bila obrambna strategija izoblikovana: izbrana je bila pot zavračanja lastne odgovornosti, krivda za nastale incidente pa pripisana duhovščini ter tržaški škofiji, češ da je bilo bivšim borcem ter članom Jugoslovanske armade prepovedano prevzeti vlogo botrov.

4 Na primer: "Lepo je bilo danes v Buzetu, a jutri bo na Lanišče padalo krvavo kamenje!" (AŠK-1, 14).

5 Preden so Ukmarja z avtom odpeljali, je imel po Cekovem pričevanju še nekaj trenutkov prisebnosti. Njegovo prvo vprašanje, ko je zagledal Ceka, je bilo: "Kje je Miro?" (AŠK-1, 17).

6 Tako je prvi komentar v *Primorskem dnevniku* z naslovom *Cui prodest* (PD-1) skušal nasilje v Lanišču uravnotežiti s poročilom o umoru nekega drugega duhovnika, Slovenca Alojza Kristana, sicer duhovnika reške škofije, ki je služboval v Golcu tik ob hrvaški meji in je 14. avgusta 1947, torej le tri dni pred začetkom istrske birme skrivnostno izginil prav v bližini Lanišča na poti iz Mun proti Vodiciam pri Jelšanah. Kristan naj bi bil – po *Primorskem dnevniku* – pristaš socializma in nove Jugoslavije, iz česar bi lahko posredno sklepali o odgovornosti antikomunistov pri njegovi smrti. Nedavno objavljena pričevanja (Pust et al., 1994, 248-250) dokazujejo, da so bila podobna namigovanja povsem neutemeljena.

Najjasneje je ta stališča 28. avgusta izrazil predsednik hrvaške vlade Vladimir Bakarić. Dejal je, da je bil incident "posledica zelo prebrisano zamišljene in dobro pripravljene provokacije, ki je oblasti v Istri niso pravočasno dojele", in da so nesrečo zakrivili duhovniki, in sicer Cek, ker da je zavrnil botre iz vrst bivših borcev, Bulešić pa, ker da je podobne ovire postavljaj prostovoljcem udarnih brigad. Krivi pa naj bi bili tudi vaščani sami, ki naj bi fizično napadli "državljanke, ko so le-ti zahtevali pojasnila" (VNFH-1). O tolpi, ki je vdrla v župnišče, je Bakarić zatrdil, da se je branila pred provokacijami "ustaško nastrojenih" Laniščanov (SP-2). Po pisanju *Slovenskega poročevalca* naj bi tudi sam msgr. Ukmar "s svojimi izjavami izzval ogorčenje ljudstva". Tako naj bi bil "med drugim dejal, da mladinci, ki so sodelovali na mladinski progi, niso vredni, da bi prejeli birmo" (SP-1).

Stališča, ki jih je razglasil Bakarić, so obveljala in so jih prevzeli za svoja tako časnikarji⁷ kot partijski funkcionarji. Tako je zagrebški *Vjesnik* dokazoval, da je bilo škofijski centrali v Trstu potrebno, "da se pri nas zgodi nekaj, s čimer bi lahko reakcija v inozemstvu dvignila prah proti razmeram, ki sedaj vladajo v Istri" (VNFH-2). Podobno stališče izhaja tudi iz izjave, ki jo je izrekel visok slovenski predstavnik UDBE pred 30. avgustom 1947 v pogovoru z "agentom Žagarjem". Dejal je: "Opozoril sem ga (Žagarja, op. pis.), da nepravilno tolmači zadnje izgrede. Naša oblast, če hočete mi, sem dejal, ima linijo, čim bolj hitro, masovno in odločno reagirati na izpade proti ljudski oblasti s strani duhovščine, ne pa povzročati nereda. Ravno primer v Istri je najboljši dokaz za to" (AMNZ-2). Isto razlago so partijski aktivisti širili po terenu: "Komunistična partija skuša vse zvrniti na duhovščino in vse te dni po sestankih slepijo ljudi, da ta incident je reakcija organizirala" (AŠK-2, 58).

Proces v Pazinu

In res se je Ljudsko sodišče v Pazinu, ravnalo po navedenih smernicah in za krive spoznalo predvsem duhovnike in njihove sodelavce. Tako je bil Jakob Ukmar obsojen na en mesec zopora, župnik Štefan Cek kar na šest let prisilnega dela,⁸ župnikovi

7 Nekateri so pri tem še dodatno pretiravali. To je primer sestavka *Pozadina provokacije u Lanišću* (VNFH-2), kasneje ponatisnjena pod naslovom *Gordi brđani* (Črnja, 1948, 235-243), v katerem pa stojijo tudi očitni nesmisli, kakor na primer trditev, da je župnik Cek grozil s ponovnim požigom istrskih vasi, da je na birmo v Buzet prišlo kar 120 botrov iz Trsta, da so bili botri laniških otrok fašisti, da so bili birmovalci "neki zločinci, ki so predhodno oblekli popovske halje" itd. Avtor tega besedila, Zvane Črnja, je leta 1990 napisal: "Tekst, o katerem govorite, sem napisal kot novinar *Vjesnika* po nalogu redakcije, a vse potrebne informacije, vključno 'strogo zaupne', sem dobil od doktorja Vladimirja Bakarića in Dine Zlatić. Šele nekoliko let kasneje sem z obžalovanjem razumel, da so bili vsi podatki neresnični oziroma da sem bil prevaran, toda ko sem pisal omenjeni članek, nisem dvomil o njihovi točnosti" (Žmak-Matešić, 1997, 95).

8 Po umoru v Lanišću oblasti Ceka niso zaprle takoj, ampak šele po nekaj dneh. Po mnenju Bartolića in drugih piscev so namreč upale, da bi se umaknil čez mejo in jim s tem omogočil, da bi ga laže in bolj verodostojno obtožile. In res so ga tudi mnogi sobratje nagovarjali, naj se umakne k Angležem v Pulj,

sodelavci na kazni od treh do desetih mesecev prisilnega dela, nasilni napadalci pa na lažje zaporne kazni, in sicer od dveh do petih mesecev. Potek procesa ni še povsem pojasnjen, saj je zapisnik razprave izginil. Ivan Milanović, sedanji predsednik sodišča v Pulju, je napisal, da se je spis "v preteklih petdesetih letih izgubil, toda bolj verjetno je, da je kdo želel, naj se izgubi in da se ga več ne najde" (Milanović, 1997, 42). Ohranjeni so le obtožnica, rajsodba in pa del zapisnika z zasliševanja msgr. Ukmarja, ki jo je v svojo knjigo o škofu Santinu vključil Lavo Čermelj.

Rajsodba, dolga deset gosto tipkanih strani (APMB-1) in ki jo Ivan Milanović označuje kot "politični pamflet, in ne kot resno rajsodbo" (Milanović, 1997, 41), v glavnem obravnava medvojne in povojne zadeve, ki niso v neposredni zvezi z izgrediv Lanišču, ter tako, tudi na podlagi lažnivih pričevanj (Žmak-Matešič, 1997, 63), obračunava s t.i. "nenarodno duhovščino", ki naj bi "izkoristila svoj stan in pod plaščem vere vršila izdajalsko vlogo podpiranja naših sovražnikov". Iz besedila izhaja, da je bil župnik Štefan Cek obsojen zaradi štirih kaznivih dejanj, od katerih pa sta se prvi dve – domnevno sodelovanje z okupatorjem⁹ in ogrožanje nove politične ureditve – nanašali na druge dogodke in ne na birmo v Lanišču. Samo birmo naj bi bil Cek izkoristil, da bi "izzval med ljudstvom nerazpoloženje do Jugoslovanske Armade, in sicer tako, da je z raznimi izgovori odbijal botre iz vrst bivših in sedanjih članov Armade". In končno, s tem da je organiziral redarje, naj bi bil Cek "izzval incidente z namenom, da se to prikaže kot napad na svobodo katoliške cerkve". Jakoba Ukmarja rajsodba dolži, "da se je 23. avgusta 1947, ko je prišel v Lanišče kot odposlanec tržaškega škofa, da bi tam podelil birmo, in bil s strani obtoženega Ceka seznanjen z organizacijo, katere namen je bila provokacija in izzivanje neredov, z njo povsem strinjal in odobral delo obtoženega Ceka, ga hrabil in spodbujal, naj vztraja s pripravami zločina, in je torej delal kot pomočnik organizacije, osnovane z namenom, da se stori kaznivo dejanje po čl. 2 Zakonika o zločinih proti narodu in državi, s čimer je storil kaznivo dejanje iz čl. 6, I. dela Zakonika o zločinih proti narodu in državi." Obsojenih je bilo dalje sedem moških, češ da so pomagali župniku pri izzivanju neredov. Dejanski krivci so bili sicer obsojeni, ker so vdrli v župnišče in tam izvršili nasilje, toda sodišče je vzelo v poštev "njihovo razumljivo razburjenost in eksplozijo patriotskega gneva nad provokacijami obtoženega Ceka". V zvezi z umorom Mira Bulešiča, pa čeprav so vsi vedeli za ime krivca, sodišče ni ugotovilo nobene osebne odgovornosti, kar je opravičilo s pomanjkljivimi in protislovnimi pričevanji.

toda Cek je te nasvete odločno zavrnil: "Ne bom se umaknil niti bežal. Ničesar nisem kriv" (Bartolić, 2000, 147). In še: "Če bi pobegnil, bi se izkazal za krivega, a kaj bi se zgodilo z ljudmi. Na procesu so se mi zasmilili moji Laniščani. Večkrat sem izjavil, da oni niso ničesar krivi, vso krivdo prevzemam nase" (AŠK-1, 19). Cek je dosojeno kazen preстал v celoti do zadnjega dne, ker je odklonil vsako sodelovanje z UDBO.

9 Po Božu Milanoviću so bile omenjene obtožbe povsem izmišljene (Milanović, 1996, 240).

Sl. 2: Župnišče v Lanišču.

Fig. 2: Parish at Lanišće.

Petdeset let pozneje je Ivan Motika, jeseni 1947 predsednik pazinskega sodišča, izjavil: "Sojenje Ceku in Laniščanom je teklo po vnaprej skovanem načrtu. Preiskovalni postopek so vodili oznovci v buzetskem zaporu, obtožnico in obsodbo pa so sestavili in izpilili njihovi nadrejeni v Zagrebu. Nam so ostale formalnosti, meni pa naloga, da preberem obsodbo (...) Nihče od nas si ni upal osporavati že napisane obsodbe. Če bi se uprl, ne bi nič dosegel, ker se je odločalo z večino glasov, lahko pa bi bil še sam nastradal" (Bartolić, 2000, 154). Po vsem tem seveda ne preseneča mnenje Ivana Milanovića, da "ni bilo v interesu sodišča ugotoviti resnico, ampak je bil prvenstveni cilj razsodbe pognati strah v kosti vernikov in jih oddaljiti od njihove krščanske vere" (Milanović, 1997, 34).

Proces v Pazinu in Jakob Ukmar

S procesom v Pazinu je povezan tudi nesporazum, do katerega je prišlo med msgr. Ukmarjem in škofom Santinom. Časnikarji, navzoči v sodni dvorani, so namreč uglednemu slovenskemu monsinjorju pripisali neverjetne izjave (PD-3), tako da je proces v očeh javnega mnenja dejansko izzvenel kot nekakšen teatralen *J'accuse* proti tržaško-koprskemu ordinariju. Le-ta je msgr. Ukmarja še pred njegovim povratkom v

Trst z dvoumno izjavo postavil pred javnostjo v čudno luč. Jakob Ukmar mu je zato očital, da ga je obsodil, še preden ga je zaslišal. V tiskovnem sporočilu je sicer demantiral poročanje časopisov in priznal avtentičnost le lastnoročno podpisanemu zapisniku (Te-1), dodatnih pojasnil pa glede na škofovo ravnanje ni bil pripravljen dajati. Škof mu je tedaj odvzel vse službe, ki jih je opravljal na škofiji.¹⁰ Pač pa je Ukmar izčrpen oris procesa in svoje videnje spora s škofom posredoval vatikanskemu državnemu tajništvu. V njem je napisano: "Kolikor je mogel, je škofa in istrsko duhovščino branil. Branil je zlasti škofa ter izključil, da bi z njegove strani prišlo kako zlonamerno navodilo glede sprejema ali odklonitve botrov (...) Žal mu je bilo takrat in še obžaluje, da škofa ni mogel zagovarjati v vsem. Msgr. Ukmar je stal pred sodniki, ki so dobro poznali tržaškega (prej reškega) škofa, njegova politična čustva in njegov način komuniciranja z duhovščino in z ljudstvom. Dejansko ni moglo biti nič prikrito ali zamolčano. Msgr. Ukmar je moral govoriti resnico: dvoumni ali izmikajoči odgovori niso bili dovoljeni. Zato je pred sodniki vedno in o vsem govoril resnico. Če resnica žali kako cerkveno osebnost, kot na primer škofa, tega ni kriv, kdor je moral pred sodniki izpovedati resnico, pač pa je treba glavni razlog zamere iskati v objektivnih dejstvih. Saj ni šlo za tajne, ampak za obče znane zadeve" (AJU-1).

Seveda to nikakor ne pomeni, da so poročila o odgovorih, ki naj bi jih bil Jakob Ukmar dal zasliševalcem in sodnemu zboru, verodostojna. Nekatere sodbe so namreč tako pretirane, da je izkrivljenost oz. grotesknost poročila očitna.¹¹ Niti domnevni zapisnik z zasliševanja, ki ga je objavil Lavo Čermelj zlasti v prvi izdaji svoje knjige,¹² najbrž ne odraža dejanskih Ukmarjevih izjav. Tam navedene besede se namreč ne skladajo z njegovim življenjskim slogom ter pogledom na Cerkev in na hierarhično pokorščino. In res je v poročilu Sv. sedežu Ukmar izpostavil dejstvo, da se je čez obli-

10 Do ponovnega zблиžanja med Santinom in Ukmarjem je prišlo že v naslednjih letih, posebno pa ob tržaški škofijski sinodi leta 1959.

11 Na primer: na vprašanje, kakšen vtis je "za časa svojega bivanja v Istri dobil v pogledu svobodne vršitve verskih funkcij", naj bi bil Jakob Ukmar odgovoril: "Bil sem osem dni v Istri in v tem času nisem nič slabega opazil" (PD-3). Dokaz izkrivljenega poročanja pa je tudi naslednje: na tožilčevo vprašanje "Ali je mogoče, da straža ni mogla biti pri birmi, ker je morala čuvati cerkev?" naj bi Jakob Ukmar odgovoril: "To slišim šele sedaj. To so zame strašne stvari. Če bi samo slišal prej o tem, bi šel raje kamor koli, celo v Afriko" (PD-3). Po besedah tam navzočega očividca pa je bil pomen Ukmarjevih besed popolnoma drugačen. Takole pravi: "Na vprašanje sodnika, ali želi kaj povedati v svojo obrambo, je Jakob Ukmar odgovoril: nisem si mogel predstavljati, da bi se mi moglo zgoditi kaj takega v najbolj zapuščenem kraju Afrike, kaj šele v Jugoslaviji, in to sredi mojega naroda" (Žmak-Matešič, 1997, 82).

12 Zgodovina izida te knjige (Čermelj, 1953) je dokaj nenavadna. Najprej je izšla januarja 1953. Stanislav Renko, tedanji urednik Primorskega dnevnika, trdi (pisno pričevanje), da je tedaj pri avtorju odločno nastopil msgr. Ukmar ter dosegel, da jo je umaknil s trga, ker je vsebovala netočnosti, zlasti pa neavtentičen zapis njegovih izjav na procesu v Pazinu. Kmalu zatem je knjiga izšla drugič z dodatki in popravki, ki naj bi jih poleg msgr. Ukmarja vnesel tudi župnik J. Macarol. Izvod prvega natisa knjige hrani Narodna in študijska knjižnica v Trstu. Odlomek iz zasliševanja Jakoba Ukmarja je tu natisnjen na str. 126-128. V dokončni izdaji stoji to besedilo na str. 137-139.

kovanje zapisnika "dvakrat pritožil pri sodišču, a zaman" (AJU-1). Bolj utemeljena se zdi zato ocena Carla Musizze, duhovnika in koprskega kanonika, navedena v spomenici, ki jo je odposlal Sv. sedežu 30. junija 1951: "Na procesu po omenjenem dogodku, ki je potekal v Pazinu, je msgr. Ukmar na vprašanja o politični dejavnosti msgr. Santina odgovarjal obzirno in premišljeno ter se pri tem držal tako resnice kot potrebne previdnosti" (AJU-3). Sicer pa so besede, ki jih je s tem v zvezi napisal Alojz Rebula, dovolj prepričljive: "Dejstvo, da so na zatožni klopi poleg najetih morilcev sedele tudi žrtve, se pravi monsinjor Ukmar in župnik Cek s svojimi možmi, je bilo povsem v skladu s stalinistično prakso. Ta ugotovitev bi že zadoščala, da bi odvzeli kakršnokoli verodostojnost vsemu, kar je bilo na procesu izrečenega" (Rebula, 1992, 83-84).

Odmev v svetu

Istrska birma in proces sta doživela v svetu velik odmev. Ogorčenje so izrazili v prvi vrsti uradni organi katoliške Cerkve¹³ in pa antikomunistično časopisje. Zanesljivo, a obenem umirjeno je o dogajanju v Istri poročala jezuitska revija *Civiltà cattolica* (CC-1; CC-2), medtem ko je marsikoga drugega emotivnost zanesla tudi v protijugoslovansko posploševanje. Seveda so italijanski krogi spretno izrabili tragedijo, da bi podkrepili svoje nasprotovanje vsebini mirovnega sporazuma in skorajšnji razmejitvi. Tržaški Comitato Nazionale di Liberazione je že 26. avgusta, "vznemirjen zaradi težkih krvavih dogodkov in obnovljene teroristične dejavnosti", obsodil "nevzdržni položaj v Istri" ter zahteval "neposreden poseg Združenih narodov v cono B Julijske Benečije" (NYT-2). Tudi večji del italijanskega časopisja je dogodke tolmačil pretežno po nacionalnem ključu. Po tej razlagi naj bi bil glavni vzrok nasilja nasprotovanje jugoslovanskih oblasti tržaško-koprskemu škofu kot zagovorniku ne le interesov Cerkve, ampak tudi italijanskega prebivalstva Istre. Slovenski antikomunistični tisk v Trstu in Gorici je zagovarjal nasprotno stališče, po katerem naj bi v Lanišču šlo za primer ideološke, ne pa nacionalne nestrpnosti.¹⁴ Toda na Tržaškem je do nesoglasij prišlo tudi v samem levičarskem taboru. Odvetnika Josip Ferfolja in Frane Tončič nista soglašala z nekritičnim stališčem, ki ga je zavzela Slovansko-italijanska antifašistična unija (SP-3). Več mesecev trajajoči spor se je končal s tem, da sta Ferfolja in Tončič leta 1948 podala ostavko in zapustila organizacijo (Maganja, 1980, 175-180).

13 Materialne in moralne krivce za nasilje v Lanišču je Koncilna kongregacija izobčila (Acta, 1947, 420).

14 Da komunistične represije v Istri na splošno ni mogoče tolmačiti po nacionalnem ključu, potrjuje tudi naslednji navedek iz spomenice, ki jo je na podlagi rokopisne predloge 7. februarja 1951 izoblikoval najbrž prav Jakob Ukmar. V njej piše, da "oblast ne preganja Italijanov kot takih, ne ozira se na različnost jezikov, ampak na splošno zatira vse, ki kakorkoli govorijo, delujejo ali se zdi, da delujejo proti oblasti". In tako so morda "večje zatiranje prestali Slovani", seveda zlasti tisti, ki so želeli ostati zvesti bodisi svojemu narodu bodisi cerkveni hierarhiji, in to kljub razhajanjem v političnih in nacionalnih vprašanjih (AJU-2).

Reakcija cerkvenih organov, italijanskega ter antikomunističnega tabora je bila gotovo pričakovana. Manj pričakovan pa je bil najbrž odmev, ki so ga dogodki med birmo v Istri imeli v svetovni diplomaciji in javnem mnenju. Še isti večer je o incidentu poročal londonski radio (AŠK-2, 58). Britanski ambasador v Beogradu sicer v svojem poročilu o procesu ni dojel notranjepolitičnega namena laniškega in pazinskega dogajanja, je pa Foreign Officeu svetoval, naj temeljito razmisli o novi sodni praksi v Vzhodni Evropi, po kateri "je žrtvam dosojena strožja kazen kot zločincem" (AIOG-1). Najvplivnejši svetovni časopisi, *Le Monde*, *Times*, *New York Times*, so birmi v Lanišču in procesu v Pazinu namenili izjemno pozornost. Pariški *Le Monde* je nasilje v Istri povezal z aretacijo zagrebškega nadškofa Stepinca ter s Kardeljevim govorom o razmerju med Cerkvijo in državo (LM-1). Londonski *Times* se je v bistvu pridružil italijanskemu razumevanju dogodkov, po katerem naj bi bil "proces v Pazinu del široke komunistične kampanje proti msgr. Santinu, ki med komunisti ni priljubljen ne le zaradi svoje brezkompromisne obrambe Cerkve, ampak tudi ker ga imajo za osrednjo osebnost italijanske politike na Svobodnem tržaškem ozemlju" (Ti-1). Največ prostora je Lanišču odmeril *New York Times*. Podrobnemu poročilu o poteku dogodkov in objavi vatikanskega stališča (NYT-1) je na straneh newyorškega dnevnika sledila tudi objava jugoslovanske uradne razlage ter zagovora protestantskih pastorjev, ki so le nekaj tednov prej ob koncu daljšega obiska po Jugoslaviji izjavili, da vlada v tej državi verska svoboda.¹⁵ V imenu omenjenih pastorjev se je oglasil William Howard Melish, rektor episkopalne cerkve Svete Trojice, ki je napad na katoliške duhovnike označil kot "odvraten in grozen", obenem pa vzel v poštev tudi argumente vladne strani, "težko dediščino vojne", pa tudi "spomin na politično dejavnost in celo kolaboracijo posameznih duhovnikov".¹⁶ Na koncu je Melish poudaril, da "preizkus verske svobode v Jugoslaviji ne more biti uboj katoliškega duhovnika s strani podivjane drhali, pač pa način, kako bo jugoslovanska vlada ravnala s povzročitelji tragedije" (NYT-2). Novica o obsodbi Ukmarja in Ceka, ki jo je *New York Times* objavil 4. oktobra na prvi strani, je najbrž tudi dobronamernega Melisha krepko razočarala.

Iz tega bežnega pregleda je razvidno, da je dogodek v Lanišču pa tudi sledeči proces jugoslovanski oblasti v danem zgodovinskem trenutku prej škodil kot koristil. Jemal je namreč ugled državi, ki se je pravzaprav še borila za dokončno priznanje svoje državne meje in svojo vlogo v svetu, predvsem pa je omajal prizadevanja beograjske vlade, da bi svetovno javno mnenje prepričala o zglednem urejanju odnosov med novo oblastjo in verskimi skupnostmi v državi. *Civiltà cattolica* je z začudenjem ugotavljala: "Ni še

15 Obširneje je obisk ameriških pastorjev v Jugoslaviji ter vsebino njihovih pogovorov z maršalom Titom predstavljal Dragoljub Živojinović (Živojinović, 1994, 185-187).

16 Tovrstne izjave je jugoslovanska stran spretno izkoriščala. Glej recimo poudarek, s katerim je PD objavil intervju z glavnim tajnikom Mednarodne lige za versko svobodo Jeanom Nussbaumom, v katerem je visoki funkcionar trdil, da vlada v Jugoslaviji verska svoboda in da dogodki v Lanišču tega ne postavljajo na laž (PD-2).

utihnil glas jugoslovanskega radia, ki je na vse štiri vetrove razglašal pričevanje ameriških pastorjev o polni verski svobodi v Jugoslaviji, ko so se 25. avgusta začeli širiti glasovi o novem poboju duhovnikov med opravljanjem njihove verske službe" (CC-1).

Cerkveno-upravne posledice

Krvavi epilog birme v Lanišču pa je imel tudi cerkveno-upravne posledice, saj je msgr. Jakobu Ukmarju preprečil prevzem apostolske administrature v Pazinu. Pri tem moramo za korak nazaj k vprašanju razmejitve, od katere je bila odvisna ozemeljska celovitost treh škofij, tržaško-koprske, goriške in reške. Nemoteno delovanje cerkvene uprave na jugoslovanskem ozemlju je oviralo tudi nerazporejenost tako do goriškega nadškofa Carla Margottija kot do tržaškega škofa Antonia Santina, saj so jima Slovenci in Hrvatje očitali pretirano popustljivost do raznarodovalne politike fašističnega režima, tržaški škof Santin pa se je tudi po vojni javno zavzemal za ohranitev italijanske suverenosti nad delom Primorske in Istre. Spričo stalnih težav in zaprek, ki sta jih doživljala pod jugoslovansko vojaško upravo, sta Margotti in Santin spoznala, da bi jima bilo zelo težko, če ne naravnost nemogoče kot "nezaželenima osebama" iz Gorice oz. Trsta upravljati ozemlja, ki bi jih nova državna meja ločila od središča. Razmišljati sta tako začela o nujnosti, da bi Sv. sedež v pričakovanju dokončne preureditve cerkveno-upravnih meja imenoval dva apostolska administratorja, enega za jugoslovansko ozemlje goriške nadškofije, drugega za jugoslovansko ozemlje tržaško-koprske škofije. Po daljšem ugibanju o najboljši rešitvi sta dne 23. aprila 1947 v skupnem pismu kardinalu Tardiniju za apostolska administratorja goriške nadškofije predlagala dr. Franca Močnika (v enem prejšnjih dopisov dr. Mihaela Toroša), tržaško-koprske škofije pa msgr. Jakoba Ukmarja (Galimberti, 1996, 97; Simčič, 1997, 291-292).

Sv. sedež je oba predloga sprejel. Imenovanje Jakoba Ukmarja za apostolskega administratorja jugoslovanskega dela tržaško-koprske škofije, ki nosi datum 22. maja 1947 (ACV-1), je v Trst gotovo prispelo pred 8. julijem, ko je bilo s škofije odposlano pismo z Ukmarjevim pristankom ter nekaterimi tehničnimi vprašanji (ACV-2). Glede na kasnejši razvoj dogodkov je zanimiv podatek, da je Ukmar zagovarjal oportunističnejšo prevzema apostolske administrature, se pravi še pred začetkom birme, katere začetek je bil napovedan za 17. avgust, medtem ko je Sv. sedež odločil, naj bi imenovanje stopilo v veljavo isti dan kot mirovni sporazum, se pravi 15. septembra, češ da bi takojšnje imenovanje administratorja jugoslovanske oblasti razumele kot uklonitev zahtevam po odstranitvi škofa Santina (Galimberti, 1996, 98). Dejstvo je, da je bil prihod Jakoba Ukmarja v Pazin 16. avgusta 1947 pravo presenečenje za vse, bodisi duhovnike, bodisi civilne oblasti. Le-te so namreč kot birmovalca pričakovale škofa, in ne navadnega duhovnika. Če bi Ukmar v Istro uradno prišel kot novoimenovani apostolski administrator, bi bile stvari morda potekale drugače. Takrat pa tega ni vedel nihče, niti duhovščina. Podatek ni prišel na

dan niti med procesom v Pazinu, kar kaže, kako je msgr. Ukmar tudi v tako težkih okoliščinah spoštoval zavezo o tajnosti, ki jo je odredila cerkvena oblast.

Po Ukmarjevi prisilni odpovedi naj bi njegove zadolžitve začasno opravljal dr. Franc Močnik (ACV-3). Kot je znano, pa niti dr. Močniku ni uspelo nastopiti te službe, saj je tudi njega "naročena" množica že 19. septembra dobesedno vrgla čez mejo v bližini goriške severne postaje. Slab mesec kasneje, 12. oktobra, so agenti UDBE dr. Močnika dokončno izgnali iz države. Cerkvene oblasti so morale ponovno iskati nove oblasti sprejemljive rešitve. Z velikimi težavami se je za slovensko-hrvaški del tržaške škofije to posrečilo 15. novembra, ko je bil imenovan dr. Dragutin Nežić,¹⁷ jugoslovanski del goriške nadškofije pa je dr. Mihael Toroš prevzel šele leta 1948.

Ocena dogajanja

Nevzdržnosti vladne interpretacije dogodkov med birmo v Istri avusta 1947 danes ni težko dokazati. Vsa pričevanja in dokumenti soglašajo, da incident v Lanišču ni bil nepričakovan in bi ga bile sile javnega reda lahko preprečile, saj so videle, da so že prejšnje dni prenapeteži obrede grobo motili, ponekod pa tudi nasilno prekinili. Toda policija v nobenem primeru ni posegla, češ "da ima ljudstvo svoje račune, ki jih mora poravnati" (Milanović, 1996, 232). Ko je Srečko Stifanić, duhovnik, ki je bil v dobrih odnosih z oblastmi, 23. avgusta javil policiji, kaj se dogaja v buzetski cerkvi, je dobil odgovor, "da je ona postavljena samo za zunanji red" (AŠK-1, 14). Ravno tako vdor v laniško župnišče ni bil delo posameznikov, saj se je tisto jutro v vasi zbrala prava množica demonstrantov iz vse Istre. Tudi Bakarićeva domislica o "ustaški nastrojenosti" Laniščanov je bila očitno posledica dejstva, da je visoki funkcionar moral nekako opravičiti, zakaj so domačini strnjeno branili cerkev in župnika. Trditve o prepovedi borcem in članom Jugoslovanske armade, da bi bili birmanski botri, je tržaška škofija odločno zanikala bodisi v rezerviranem dopisu (ACV-4), bodisi v sporočilu za javnost (GT-1). Utemeljenost škofijskega demantija potrjujejo številni dokumenti: pismo neke-

17 Prva leta Nežičeve uprave nikakor niso bila lahka. Ivan Grah poroča, da si dolgo let apostolski administrator ni upal birmati po župnijah, ampak so birmanci prihajali v semeniško kapelo v Pazin (Grah, 1997, 70; Dolinar, 1998, 223). Težave z upravljanjem tržaško-koprske škofije pa se s tem niso končale, saj so se po 15. septembru 1947 v podobni obliki nadaljevale v con B Svobodnega tržaškega ozemlja, ki je bila pod jugoslovansko upravo, pri kateri škof Santin ni bil "persona grata" "persona grata". To je tamkajšnji cerkveni skupnosti ustvarjalo nemalo težav. "V naši con smo povsem odrezani od hierarhije in prepuščeni sami sebi", se je v pismu Jakobu Ukmarju z dne 25. januarja 1954 pritoževal župnik Bogumil Margon (AJU-4). Zato so se vrstili poskusi, da bi tudi cona B dobila apostolskega administratorja. V odgovoru Margonu z dne 30. januarja 1954 je Jakob Ukmar pisal. "Svojega lastnega ordinarija v con B ste skrajno potrebni. V tej stvari smo že kdaj pisali in prosili na najvišjem mestu, a do zdaj brezuspešno. Svetujem, naj skličeta oba koprski kanonika dušne pastirje skupaj na konferenco in tam formulirajte in podpišite peticijo na congregatio consistorialis, v kateri razložite sedanje žalostno stanje s prošnjo, naj končno vendarle imenuje apostolskega administratorja, moža iz tamošnje cone, moža, ki ga bodo tudi politične oblasti upoštevale" (AJU-5).

ga reškega bogoslovca, po katerem je bila med botri kar polovica bivših borcev (ACV-5), pričevanje Boža Milanovića,¹⁸ predvsem pa tajno poročilo Komisije za verske zadeve pri Predsedstvu vlade v Zagrebu¹⁹ z dne 26. avgusta 1947, ki je zanikalo govorice o oviranju botrov in o domnevnem protijugoslovanskem delovanju Miroslava Bulešića (Bartolić, 2000, 142-144). V resnici so istrski duhovniki v tednih pred birmo vernikom po cerkvah le prebrali, kaj o botrih piše cerkveni zakonik.²⁰ Štefan Cek je v svojih Spominih napisal: "Povedal sem jim, kdo je po cerkvenem pravu lahko boter, kdo pa to ne more biti" (AŠK-1, 13).

Na podlagi pisanja tedanjega jugoslovanskega časopisja bi dogodke v Lanišču in proces v Pazinu lahko razumeli tudi kot nekakšno oddolžitev slovenskega in hrvaškega ljudstva v Istri tržaškemu škofu in Vatikanu za njuno politiko do primorskih in istrskih Slovanov v času med obema vojnama, zlasti po konkordatu iz leta 1929. Proti njima so bila namreč najpogosteje naravnana gesla, ki jih je vzklikala množica med izgredi. Toda številne okoliščine nas vodijo k drugačni domnevi, namreč da je bil nacionalni moment pretveza, ne pa resnični ali celo edini vzrok istrskih izgredov. K temu nas sili že ugotovitev, da je do zločina prišlo, ko je bilo že skoraj en teden znano, da ni prišel birmat italijanski škof, ampak zaveden slovenski duhovnik. Zgovorno je tudi dejstvo, da sta v razsodbi tržaško-koprski škof ter Vatikan komaj omenjena. Nasilje v Istri je imelo torej v prvi vrsti notranjepolitični, ideološki pomen. Tu je seveda potrebno razlikovati med navdihovalci in izvrševalci nasilja. Medtem ko so bili ideološki razlogi merodajni za prve, je pri drugih morda igrala svojo vlogo tudi podstat zaostalosti in revščine, vezana na materialno, kulturno in nacionalno zapostavljenost določenih območij. Gesla o zmagi proletariata nad stoletnim narodnim in razrednim zatiralcem so se tako cepila na kulturo, ki je v odrinjenosti od virov materialnega in duhovnega bogastva stoletja čakala na oddolžitev. V trenutku, ko je oblast revanše žejni množici s prstom pokazala na Cerkev kot dežurnega krivca, so bila vrata nasilju odprta. Kar se je zgodilo v Lanišču, morda niti ni bilo po namenih oblasti, toda ko je prišlo do najhujšega, je bilo že prepozno. Sodna razprava v Pazinu pa pravzaprav ni mogla potekati drugače, kot je, saj bi v nasprotnem primeru sodišče na zatožno klop moralo postaviti samo oblast. V ureditvi, kjer sodna in politična oblast nista ločeni, pa je kaj takega nemogoče.

18 Bulešić in Cek sta na sestanku Zbora svečnikov, ki je bil 24. julija, res predlagala, naj bi prepovedali botrovati članom "protiverske organizacije" (mišljeni so bili člani komunistične partije). A to stališče ni prodrlo. Odločili so se raje, da v cerkvi preberejo določila iz cerkvenega zakonika o vlogi botrov ter nato odločitev prepustijo družinam. Ponekod so duhovniki priporočili le, naj bodo botri verni. Medtem, nadaljuje Milanović, "so komunisti izvedeli, kaj se je govorilo na Zboru in so pred skorajšnjo birmo razširili vest, da se borcem (prejšnjim partizanom) ter članom Jugoslovanske armade ne dovoli, da so botri. S tem izgovorom so organizirali demonstracije in napade, ki so v Lanišču privedli do tragičnega zaključka" (Milanović, 1996, 214).

19 Komisiji je predsedoval msgr. Svetozar Ritig, starejši in ugledni zagrebški duhovnik, ki je zaradi svoje medvojne podpore partizanskemu gibanju pri vladi užival določen ugled.

20 Cerkveni zakonik je zahteval le, da je boter krščen in da "ni zapisan v nobeno krivoversko ali razkolno ločino" (Zakonik, 1944, 318).

Sl. 3: Grobnica Mira Bulešića na laniškem pokopališču.

Fig. 3: Miro Bulešić vault at Lanišće cemetery.

Poleg ideološkega je imelo dogajanje med istrsko birmo tudi ustrahovalni namen. Pod udarom se je znašla predvsem slovenska in hrvaška duhovščina, in sicer njen najbolj oza-veščeni del. S stališča oblasti je namreč le-ta z izročitvijo spomenice o priključitvi Jugoslaviji svojo vlogo opravila, treba je bilo prepričati, da bi njen vpliv med ljudmi preveč zrasel. Poskus delegitimacije dela istrske duhovščine kot "nenarodne" se tako ni rodil na procesu v Pazinu, ampak več mesecev prej, ko je Josip Šestan, predsednik Pokrajinskega odbora za Istro, 10. maja 1947 napadel "protinarodnega duha nekaterih duhovnikov, ki uporabljajo cerkev za klevetanje ljudskih oblasti". Božo Milanović pojasnjuje, kako je bilo z izrazom "klevetanje" označeno kajpak odločnejše opozicijsko stališče. In med istrskimi duhovniki, ki so se zbirali v obnovljenem Zboru svečnikov sv. Pavla za Istro, sta glede razmerja do komunistične ideologije in prakse prav Bulešić in Cek, čeprav v narodnem pogledu veskozi pristaša Jugoslavije, zagovarjala tršo in načelnejšo linijo, medtem ko je bila večina bolj naklonjena kompromisom, "da se s tem reši, kar se je rešiti dalo". Štefana Ceka je nekoč kot "nenarodnega duhovnika" javno označil celo neki sobrat, kar so oblasti – najbrž prek tam navzočega ovaduha (Grah, 1997, 67) – gotovo izvedele. "Klica, ki je bila tedaj vsejana", piše Milanović, "je rasla dalje ter je v zvezi z duhovnikom Cekom v Lanišću prerasla v tragedijo" (Milanović, 1996, 211). Tudi Bule-

šič, ki je bil sicer tajnik Zbora in – tako kot Cek – sopolpisnik znane spomenice duhovnikov za priključitev Istre in Primorske Jugoslaviji z dne 12. februarja 1946 (Milanović, 1996, 272-275), se je na sestankih večkrat izpostavil v prid odločnejšega stališča in je 26. junija 1947, dva meseca pred birno v Lanišću, odtegnil svoj podpis v podporo družbeno-gospodarski "petletki". Tudi zato ga je – že mrtvega – obtožnica na procesu v Pazinu očrnila kot "sovražnika ljudstva" in celo "nemškega agenta" (VNFH-4).²¹ Bolj kot zatrtje duhovščine kot take je bil cilj vseh teh prizadevanj razbitje njene enotnosti. V ta okvir se vključuje tudi akcija, s katero je oblast skušala izsiliti javno obsodbo Ceka med njegovimi sobrati (AŠK-1, 19). Milanović je ta predlog odločno zavrnil.²² In najbrž ni naključje, da je bil že tri dni po dogodkih v Lanišću razpuščen Zbor svečnikov sv. Pavla, stanovsko društvo istrskih hrvaških duhovnikov. O tem je *Vjesnik* pomenljivo pisal: "Že ta sam dogodek (Lanišće) je dovolj, da se ne le najostreje obsodi delo te skupine nenarodnih duhovnikov, ampak da se ukine in razpusti to gnezdo sovražne propagande" (VNFH-3).

Država in Cerkev 1945-1947

Seveda dogajanja v Istri ni mogoče razumeti izven širšega vsedravnega okvira. Nasilje v Lanišću, proces v Pazinu, poulično obračunavanje s cerkvenim upraviteljem v Gorici, težave z imenovanjem administratorjev namreč niso bili osamljeni incidenti, ampak del širše strategije, ki se je v brk uradnemu proglasu, po katerem je oblast z ustavo, sprejeto leta 1946, idealno rešila položaj verskih skupnosti v državi (Vidić, 1962, 43), v taki ali drugačni obliki udeležala na vsem ozemlju SFR Jugoslavije. Viljem Pangerl v *Zgodovini Cerkve na Slovenskem* prvi dve leti po vojni imenuje "prehodno obdobje", medtem ko naj bi bila doba največjega pritiska na Cerkev s procesi in drugimi policijskimi ukrepi med letoma 1948 in 1953 (Zgodovina, 1991, 237-244). Temu mnenju v nekem smislu pritrjuje tudi Tamara Griesser-Pečar, ko pravi, da se je "pritisk Udbe na Cerkev po letu 1947 še občutno stopnjeval" (Griesser-Pečar, 1997, 23). V tem smislu je mogoče nekakšno prehodno obdobje določiti tudi za Istro. Zamejujeta ga na začetku spravni sestanek med predstavniki hrvaških oblasti in istrskimi duhovniki v Pazinu 31. julija 1945 (Milanović, 1996, 167-173), na koncu pa ravno zločin v Lanišću 24. avgusta 1947. Sporazum z duhovščino je jugoslovanski oblasti omogočil, da je v obdobju trdih pogajanj za ugodno razmejitev dosegla večjo notranjo strnjenost in s tem močnejši pogajalni položaj, in to na geografsko najbolj izpostavljenem ozemlju. Po drugi strani je duhovščini v zameno za podporo v prizadevanjih za ugodno razmejitev uspelo – zlasti po zaslugi Boža Milanovića in Zvonimirja Brumnića – doseči to in ono v korist istrske

21 Seveda dejstvo, da sta med istrskimi duhovniki prav Bulešić in Cek zavzela najbolj odločno protikomunistično stališče, pri oceni dogajanja ne izključuje določene usodnosti: Bulešičeva udeležba pri birmanju v Lanišću sprva niti ni bila načrtovana, saj je prve dni birne msgr. Ukmarja spremljal Leopold Jurca, ki je le zaradi neodločljivih obveznosti to vlogo prepustil Bulešiću (ALJ-1, 8).

22 "Hvala vam, Božo!" je k temu kasneje pristavil Cek (AŠK-1, 19).

Cerkve, na primer dovoljenje za delovanje Zbora svečenikov sv. Pavla, ohranitev stavbe semenišča v Pazinu in njegovo odprtje, predvsem pa omilitev policijskega in sodnega pritiska proti duhovnikom. Seveda je treba pomen "prehodnega obdobja" razumeti v relativnem smislu. Pritisk na Cerkev in na posamezne njene člane se je začel kmalu po zaključku vojnih sovražnosti, in ne šele leta 1948 (Dolinar, 1998, 222-226; Griesser-Pečar, 1996; Griesser-Pečar, 1997; KCJ, 1965, 73-83). Očitno je bilo, da je nova oblast obravnavala Cerkev, zlasti zaradi medvojnega protirevolucionarnega ravnanja mnogih njenih vodilnih predstavnikov, kot opozicijo, s katero je bilo treba "čimprej radikalno obračunati" (Bajc, 2000, 141-143). Znana so poročila tajne policije, ki jasno kažejo, kako se je omenjeni pritisk leto za letom stopnjeval po natančno izdelanem načrtu (AMNZ-1). Istra in Primorska pri tem nista bili izjemi,²³ le da so bile razmere tu – posebno zaradi nespornega antifašizma slovenske in hrvaške duhovščine – sprva manj dramatične kot v ljubljanski škofiji.²⁴ Posebno mirno je bilo leta 1945 na področju notranje Istre, od koder lahko navedemo dve neposredni pričevanji. Tako je Cekov predhodnik v Lanišču Josip Aničić 20. avgusta 1945 pisal škofu: "Tu življenje poteka normalno. Do sedaj ni ovir z nobene strani. Delamo brez vznemirjenja. Ljudstvo se počasi umirja in pričakuje bodočnost. Upamo, da le-ta ne bo slaba, kot smo se od začetka bali" (Grah, 1997, 68). Podoben optimizem veje iz besed, ki jih je avgusta 1945 pisal Ivan Budin, župnik v Kubedu: "Duhovščina na Primorskem ni ogrožena, nasprotno: nudi se nam vsa prijaznost in naklonjenost, vsaj na videz" (AŠK-2, 46).

A že nekaj mesecev kasneje, 27. marca 1946, je Budin tožil: "Ob vsaki kretnji in izjavi človek čuti teror s strani K.P." (AŠK-2, 50), 1. maja pa: "Vpeljuje se nedeljski delavnik, celo med božjo službo. Vse je prepreženo s špijoni. Otroke trgajo od nedeljske maše" (AŠK-2, 50). Iz Lanišča je za božič 1946 prišla vest, da so neznanci z metanjem kamenja motili polnočnico (Grah, 1997, 68). S časom so se razmere očitno povsod zaostrovale. Župnik v Buzetu Natal Silvani je na primer leta 1947 pisal škofu, da oblasti "strogo nadzorujejo duhovnike, rušijo kapelice in razpela ob cestah, krsti in cerkvene poroke potekajo tajno, učitelji v šoli hujskajo proti veri in Cerkvi" (Grah, 1997, 66). V letih 1945-1947 so bili od slovenskih in hrvaških duhovnikov v Istri poleg Ceka za krajšo ali daljšo dobo zaprti tudi Leopold Jurca, Slavko Kalac, Giovanni Zupan, Franjo Štegel, Valentin Cukarić, Antun Cukarić (Grah, 1997, 68). Dogodki v Lanišču pa se že umeščajo v čas številnih "duhovniških procesov" tako na Hrvaškem kot v Sloveniji. 23. julija 1947 je bil na primer v Zagrebu proces proti frančiškonom, obtoženim teroristične in protinarodne dejavnosti (Živojinović, 1994, 187), 29.

23 Za območje Primorske v prvih povojnih letih navajajo viri tri oz. štiri ubite duhovnike ali bogoslovce ter enega, umrlega za posledicami zapora (Troha, 1998, 143). Značilno za razumevanje takratne miselnosti je tudi oviranje množičnega ljudskega romanja v Strunjan junija 1945, katero so nove oblasti razglasile za protijugoslovansko manifestacijo (Verginella, 1998, 211).

24 Mnenje F. Perovška, po katerem "je bilo po vojni v coni B sožitje med cerkvijo, oblastjo in politiko od vsega začetka na zgledni ravni" (Perovšek, 1995, 105), je pa le nekoliko preveč idealizirano.

avgusta je bil v Sloveniji – med drugimi duhovniki – aretiran Stanislav Lenič, kasnejši ljubljanski pomožni škof (Griessler-Pečar, 1997, 13), nekaj mesecev kasneje pa sta bila še dva večja procesa, in sicer proti skupini frančiškanov v Pulju ter proti skupini slovenskih duhovnikov v Ljubljani (Griessler-Pečar, 1997, 14).

Za oznako odnosov med državo in Cerkvijo v Jugoslaviji od leta 1945 do leta 1960 torej izrazi "konfliktnost" (Grgič, 1983, 40), "medsebojno obračunavanje" (Roter, 1976, 276) ali "spopad med dvema avtoritarnima institucijama in ideologijama" (Režek, 1999, 367), kot jih včasih srečujemo v sociologiji ali zgodovinopisju, po mojem mnenju ne odražajo dejanskega razmerja med obema ustanovama. Navedenim postopkom bi ustrezal pravzaprav edinole izraz "preganjanje". S tem izrazom pač označujemo primere fizičnega nasilja, krivične procese, pa tudi "izničenje skoraj vseh oblik vidne prisotnosti Cerkve v družbenem življenju, izvajanje nadzora nad moškimi in ženskimi redovnimi skupnostmi ali njih razpustitev ter vmešavanje v notranje cerkvene zadeve" (Riccardi, 2000, 146). Policijski ukrepi proti duhovnikom in posameznim katoliškim laikom so se tako po sovjetskem zgledu vključevali v načrtno strategijo ustrahovanja političnih nasprotnikov, med katere je oblast v luči klasičnega marksizma-leninizma (Lenin, 1990, 11-15) prištevala v prvi vrsti prav katoliško Cerkev. Tudi argumentiranje z antikomunizmom papeža Pija XII. ter z medvojnimi ravnanjem dela katoliške hierarhije in duhovščine v razmerju do okupatorjev in – na Hrvaškem – do ustaškega režima, pa čeprav lahko marsikaj zgodovinsko-psihološko pojasni, ne vzdrži resne kritike, saj v pravni državi ni dopustno, da bi nedolžni posamezniki plačevali za resnično ali domnevno krivdo ustanove ali drugih posameznikov. Pri dogodkih v Lanišču in Pazinu pa je bila ironija tudi v tem, da se je nasilje dejansko obrnilo proti domačim duhovnikom, ki ne le da se v Istri in na Primorskem nikakor niso kompromitirali s fašizmom in nacizmom kakor tudi ne z ustaškim režimom, v katerega ozemlje Istra ni bila nikoli vključena, ampak so se tudi ves čas aktivno borili proti narodnemu zatiranju, po vojni pa so kljub pomislekom v zvezi z ideološko usmeritvijo nove oblasti strnjeno podprli dodelitev Istre in Primorske Jugoslaviji. Tovrstne zasluge msgr. Jakoba Ukmarja so bile na primer obče znane, pa tudi glavnega obtoženca na pazinskem procesu, župnika Štefana Ceka, so fašistične oblasti še kot bogoslovca že označile kot "antifašista" (ACS-1), "človeka izrazitih slovanskih čustev, nasprotnika naše ureditve in režima" (ACS-2). In celo znamenita knjiga Viktorja Novaka *Magnum crimen*, ki je izšla v Zagrebu leta 1948 in ki je v celoti ena sama silovita obtožnica Vatikana, hrvaške hierarhije in duhovščine, poimensko hvali – med drugimi Istrani in Primorci – prav Štefana Ceka kot zgled zavednega duhovnika, ki se je uprl fašizmu (Novak, 1948, 1090-1091). Ko je ta knjiga izšla, pa je Cek že skoraj eno leto prestajal zaporno kazen v Stari Gradiški (...)

Dogodki v Lanišču avgusta leta 1947 in naslednji mesec v Pazinu so torej zadali hud udarec celotni katoliški skupnosti, morda pa še najbolj onim, ki so v prvih povojnih letih za ceno trdih pogajanj in mučnih kompromisov dosegli za krajevno Cerkev nekakšen *modus vivendi* in so gojili upanje, da bo komunistična oblast v

Jugoslaviji v razmerju do verskih skupnosti stopila na drugačno pot od tiste, ki jo je v teoriji in praksi že več desetletij udeleževala Sovjetska Zveza kot vodilna sila komunističnega bloka. Nevenka Troha je zapisala: "Z dogodki v Lanišču so jugoslovanske oblasti pretrgale marsikatero nit, ki je nanje vezala tiste, ki sicer niso bili naklonjeni komunizmu, a zvesti slovenstvu" (Troha, 1999, 174-175). Do otoplitve odnosov med oblastjo in Cerkvijo je bilo treba tudi v Istri čakati do ponovne uradne vzpostavitve dialoga leta 1960.

Pomen laniških dogodkov za cerkveno skupnost

Dogodkom v Lanišču je krščansko občestvo v Istri in na Primorskem od vsega začetka pripisovalo tudi versko-pričevanjski pomen. "Sanguis martyrum" (AŠK-2, 58), je že 29. avgusta 1947 v kubejsko kroniko zapisal župnik Ivan Budin. Podobno poanto so vsebovali tudi članki v tržaškem in goriškem verskem tisku. Uradni postopek za prigrasitev k blaženim Miroslava Bulešića se je z odobrenjem Sv. stolice začel že leta 1957, a je glede na tedanje razmere ostal tajen do leta 1992 (Bartolič, 2000, 187). Novega zagona je procesu dal papež Janez Pavel II., ki je v okviru priprav na jubilejno leto 2000 spodbudil krajevne Cerkve, naj zbirajo podatke o mučencih in pričevalcih za vero 20. stoletja. Tako je poreško-puljski škof 24. oktobra 1998 imenoval postulatorja, ki je takoj začel zbirati gradivo in pričevanja.

Drugačna je bila seveda pot Jakoba Ukmarja, ki se je po težki preizkušnji vrnil v Škedenj pri Trstu, kjer je živel še celih 24 let.²⁵ V sluhu svetosti je umrl v Škedenju pri Trstu 2. novembra 1971 v triindevetdesetem letu starosti. Slovenska škofovska konferenca ga je 18. junija 2000 uvrstila na seznam slovenskih pričevalcev za vero v 20. stoletju. To čast so mu izkazali tudi škofje severovzhodne Italije (Azzaretti, 2001, 315-318).

Sodeč po razpoložljivih dokumentih in memoarskem gradivu, pa bi v okviru dogodkov v Lanišču morali ovrednotiti tudi osebnost župnika Štefana Ceka, ki se je sicer tedaj izognil fizičnemu nasilju, je pa potem odklonil možnost bega v tujino, na procesu skušal prevzeti nase tudi "krivdo" svojih župljanov, po nedolžnem prestal šest let težke ječe s prisilnim delom, zavrnil vsakršen kompromis sebi v prid in se po

25 Jakob Ukmar o dogodkih v Lanišču ni rad ne pisal ne govoril, le tu pa tam jih je bežno omenil. Tako na primer v pismu sobratu Jožetu Prešernu z dne 24. avgusta 1955, ko mu je le-ta očital, da je predaval neki "filo-komunistični" skupini: "(...) *ego enim stigmata a communistis accepta in corpore meo porto*. Prav danes je osem let tega, kar sem več ur ležal nezavesten v mlaki krvi. Vsak dan molim za tiste ubijalce in, če bi mogel, bi šel rad k njim predavat in bi prisedel k mizi z njimi" (AJU-6). Že kot devetdesetletnik je obiskal kraje, v katerih je potekala "krvava birma" leta 1947. V Lanišču je stopil v župnišče in se brez besed na kolenih zadržal na mestu, kjer je bil umorjen Bulešić, in v prvem nadstropju, kjer so udrihali po njem in kjer je bil na podu še dobro viden madež krvi (ustno pričevanje Ukmarjeve gospodinje ge. Eme Kofol z dne 27. 6. 2000). Ukmarjeva poslednja volja je bila, da je bil pokopan v okrvavljenem talarju, ki ga je nosil tistega usodnega 24. avgusta 1947.

prestani kazni vrnil v dušno pastirstvo, kjer je ostal do svoje smrti leta 1985.

V luči nauka cerkvenih očetov, po katerem je "kri mučencev seme novih kristjanov" (Tertulijan), zavzemajo tako Bulešić, Ukmar in Cek pomembno mesto v zgodovini koprške škofije in naj bi bili tisti svetilniki, po katerih naj bi se po papeževem nauku ozirali tudi kristjani našega časa in prostora.

Zahvala

Avtor se iskreno zahvaljuje Gorazdu Bajcu, msgr. Vekoslavu Milovanu, msgr. Renatu Podberšiču ter dr. Nevenki Troha za nasvete in pomoč pri zbiranju arhivskega gradiva.

CONFIRMATION AT LANIŠČE IN 1947

Tomaž SIMČIČ

Lyceum "France Prešeren", IT-34128 Trieste, Str. di Guardiella 13/1

SUMMARY

The tragic events at Lanišće, related to the conduction of confirmations in Istria in August 1947, have a prominent place in the after-war history of the bishopric of Trieste and Koper-Capodistria as well as in the development of the relations between the Catholic Church and Communist Yugoslavia. This treatise describes the succession of events during the confirmation and its tragic conclusion, the trial of Pazin (Pisino), which was a mere farce, the consequences on the ecclesiastical administration and the response of the local and international public to these events in Istria. The treatise, moreover, pays particular attention to the difficult position of the Slovenian and Croatian clergy in Istria and the Littoral in the years immediately following the Second World War, and highlights the figures of Miro Bulešić, a victim at Lanišće, Štefan Cek, the parish priest of Lanišće, and Jakob Ukmar, the Bishop's delegate and Slovenian priest from Trieste.

The author describes the attempt of the Yugoslav authorities to lay the blame for the bloodshed at Lanišće on the clergy, and then on the basis of published testimonies, newspaper material and archive documents proves that the riots during the confirmation in Istria were not so much the result of a spontaneous popular movement against Antonio Santin, the Bishop of Trieste, as the consequence of ideological self-deception and arranged activities aimed at the weakening of the opposition among the clergy in Istria.

Consequently the events connected with the confirmation at Lanišče hindred for long the efforts of the very ecclesiastical circles which started a dialogue with the new reality and cherished the hope that the Communist government in Yugoslavia would have relations with religious communities other than those which the Soviet Union as the leading power of the Communist bloc had supported in theory and practice for so many decades.

Key words: Lanišče, confirmation, Ukmar Jakob, Cek Štefan, Bulešič Miroslav, The Trial of Pazin, Santin Antonio, 1947

VIRI IN LITERATURA

- ACS-1:** Archivio Centrale dello Stato – Državni arhiv v Rimu. CPC, b. 1230, oznaka na mapi.
- ACS-2:** CPC, b. 5265. Dopis tržaškega prefekta št. 037.139 P.S. z dne 9. 1. 1937.
- ACV-1:** Archivio Curia Vescovile – Arhiv Tržaške škofije. Pismo Konzistorialne kongregacije Tržaško – koprski škofiji z dne 22. 5. 1947. Št. 704/1947.
- ACV-2:** Pismo Kongregacije za izredne cerkvene zadeve z dne 6. 8. 1947. Št. 831/1947.
- ACV-3:** Pismo Kongregacije za izredne cerkvene zadeve z dne 5. 9. 1947. Št. 704/1947.
- ACV-4:** Persecuzione religiosa zona B. Poročilo z dne 15. 9. 1947. Št. 610/1947.
- ACV-5:** Pismo z dne 1. 11. 1947 (podpis nečitljiv). Št. 561/1947.
- AIOG-1:** Arhiv Inštituta za zgodovino odporniškega gibanja v Furlaniji-Juljski Benečiji v Trstu. Poročilo britanske ambasade v Beogradu o procesu v Pazinu z dne 06. 10. 1947, Public Record Office London, 67460A/R13855/5224/92, X/MO1919.
- AJU-1:** Arhiv Jakoba Ukmarja. Dom Jakoba Ukmarja v Škednju pri Trstu. De confirmatione in Istria et de consequentibus relatio, 22. 10. 1947, poročilo Jakoba Ukmarja Sv. sedežu o dogodkih v Lanišću.
- AJU-2:** De rerum conditione in Zona B Territorii Liberi Tergestini refertur, Tergesti, 7. februarii 1951, 6.
- AJU-3:** C. Musizza, Spomenica z dne 30. 6. 1951, 31.
- AJU-4:** Pismo Bogumila Margona Jakobu Ukmarju z dne 25. januarja 1954.
- AJU-5:** Pismo Jakoba Ukmarja Bogumilu Margonu z dne 30. januarja 1954.
- AJU-6:** Pismo Jakoba Ukmarja Jožetu Prešernu z dne 24. avgusta 1955.
- ALJ-1:** Arhiv Leopolda Jurce. Moji spomini na mons. dr. Jakoba Ukmarja. (izvod pri avtorju).
- AMNZ-1:** Arhiv Ministrstva za notranje zadeve Republike Slovenije. Arhiv Sove. Letno poročilo RSNZ, A-10-3, 1947, II. odd.

- AMNZ-2:** Besednjak Engelbert, UDV za Slovenijo. 30. 8. 1947.
- APMB-1:** Arhiv postulare Miroslava Bulešića. Okružni narodni sud za Istro, št. K 65/47, v Puli, dne 2. 10. 1947. Besedilo razsodbe.
- AŠK-1:** Arhiv škofije Koper. Cek, Š.: Moje uspomene. Rokopis.
- AŠK-2:** Letopis ali kronika župnije Kubed od 1928 dalje. Rokopis, fotokopija.
- CC-1:** La Civiltà cattolica. Rim. Nahajališče: Semeniška knjižnica v Trstu. Cronaca contemporanea. 1947, III, 559-560.
- CC-2:** Cronaca contemporanea. 1947, IV, 178-179.
- GT-1:** Il Giornale di Trieste. Nahajališče: Narodna in študijska knjižnica v Trstu. La tragica verità dei fatti in un comunicato della Curia. Leto I., št. 150, 30. 8. 1947, 1.
- LM-1:** Le Monde. Dnevnik. Pariz. Nahajališče: Občinska knjižnica v Milanu. Le Vatican s'indigné des persecutions contre le catholiques. 28. 8. 1947, 2.
- NYT-1:** New York Times. Dnevnik. New York. Nahajališče: Usis – Istituto di anglistica, p.zza S. Alessandro, 1 – Milan. Priest killing laid to Yugoslav reeds. 26. 8. 1947, 1.
- NYT-2:** Yugoslavs jail 33 in priest killing. 27. 8. 1947, 5.
- PD-1:** Primorski dnevnik. Glasilo OF na Primorskem. Trst. Nahajališče: Narodna in študijska knjižnica v Trstu. Cui prodest. Primorski dnevnik. Leto III., št. 678, 27. 8. 1947, 1.
- PD-2:** Dogodki v Lanišću in verska svoboda. Leto III., št. 690, 10. 9. 1947, 1.
- PD-3:** Msgr. Ukmar težko obremenjuje škofa Santina. Leto III., št. 708, 1. 10. 1947, 1.
- SP-1:** Slovenski poročevalec. Dnevnik. Ljubljana. Nahajališče: Narodna in študijska knjižnica v Trstu. Kdo je odgovoren za incident v Lanišću. Leto VIII., št. 203, 29. 8. 1947, 2.
- SP-2:** Incident v Lanišću je posledica dobro pripravljene provokacije. Leto VIII., št. 204, 30. 8. 1947, 2.
- SP-3:** Pravo ozadje dogodkov v Lanišću. Leto VIII., št. 206, 2. 9. 1947, 3.
- Ti-1:** Times. Dnevnik. London. Nahajališče: Občinska knjižnica v Trstu. Sentences of Istria people's court. 4. 10. 1947, 3.
- Te-1:** Teden, list za življenje po veri. Tednik. Trst. Nahajališče: Narodna in študijska knjižnica v Trstu. Prijateljem mons. Ukmarja. Leto I., št. 24, 16. 10. 1947, 3.
- VNFH-1:** Vjesnik Narodne fronte Hrvatske. Dnevnik. Zagreb. Nahajališče: Ljubljana-Nuk. Predsednik vlade Hrvatske dr. V. Bakarić o incidentu v Lanišću. Št. 723, 29. 8. 1947, 1.
- VNFH-2:** Črnja Z.: Pozadina provokacije u Lanišću. Št. 725, 31. 8. 1947, 2.
- VNFH-3:** Zabranjen je rad Zbora sv. Pavla zbog neprijateljskog stava prema jugoslovenskoj armiji i narodni vlasti. Št. 732, 8. 9. 1947, 4.
- VNFH-4:** Provokatori događaja u Lanišću odgovaraju pred narodnim sudom. Št. 751, 1. 10. 1947, 4.
- Acta (1947):** Acta Apostolicae Sedis 1947. Series II. Vol. XIV.

- Azzaretti, W. (2001):** Santi e martiri nel Friuli e nella Venezia Giulia. Padova, Ed. Massaggero di S. Antonio.
- Bajc, G. (2000):** Slovenski Primorec in razhajanja s Primorskim dnevnikom. Annales 20/00. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper, 139-152.
- Bartolič, M. (1990):** Miroslav Bulešič: svečenik-mučenik (1920-1947). Pazin, Istarsko književno društvo "Juraj Dobrila".
- Bartolič, M. (2000):** Miroslav Bulešič, sluga božji. Pazin, Josip Turčinovič.
- Čermelj, L. (1953):** Il vescovo Antonio Santin e gli Sloveni e Croati delle Diocesi di Fiume, Trieste-Capodistria. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja pri univerzi Ljubljana.
- Črnja, Z. (1948):** V krvi rođeno. Zapisi iz Istre. Zagreb, Matica hrvatska.
- Dolinar, F. M. (1998):** Katoliška Cerkev v Sloveniji po drugi svetovni vojni. V: Jančar, D. (ed.): Temna stran meseca, kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945-1990. Ljubljana, Nova revija, 222-226.
- Galimberti, S. (1996):** Santin, testimonianze dall'archivio privato. Trst, MGS Press.
- Grah, I. (1997):** Crkvene i političke promjene i zbivanja u Istri 1945-1947. Dometi 7-2/1997. Rijeka, 57-70.
- Grgič, J. (1983):** Odnosi med Vatikanom in Jugoslavijo po letu 1960. Ljubljana, Delavska enotnost.
- Griesser-Pečar, T. (1996):** Pomen osvoboditve za slovensko katoliško Cerkev. V: Slovenija v letu 1945. Zbornik referatov. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 111-137.
- Griesser-Pečar, T. (1997):** Stanislav Lenič, življenjepis iz zapora. Celovec-Ljubljana-Dunaj, Mohorjeva družba.
- KCJ (1965):** Katoliška Cerkev v Jugoslaviji. Zbornik Svobodne Slovenije. Buenos Aires, Svobodna Slovenija, 73-83.
- Lenin, V. I. (1990):** Come abbattere la Chiesa. L'Altra Europa 2/1990. Milano, Russia Cristiana Edizioni, 11-15.
- Maganja, N. (1980):** Trieste 1945-1949, Nascita del movimento politico autonomo sloveno. Trst, Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček.
- Milanović, B. (1996):** Istra v dvadesetom stoljeću, II. Pazin, Josip Turčinovič.
- Milanović, I. (1997):** Događaji u Lanišću 24. kolovoza 1947 g. Hrvatsko sudstvo 4/1997. Zagreb, 34-42.
- Novak, V. (1948):** Magnum crimen. Zagreb.
- Perovšek, F. (1995):** Moja resnica. Spominski utrinki iz delovanja po letu 1945 na Primorskem in v Ljubljani. Ljubljana, Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije.
- Pust, A., Reven, Z. & B. Slapšak, (eds.) (1994):** Palme mučeništva. Celje, Mohorjeva družba.
- Rebula, A. (1992):** Jakob Ukmar. Civiltà della memoria. Pordenun, Studiotesi.

- Rebula, A. (2000):** Jakob Ukmar apostol sožitja. Trst, Mladika.
- Režek, M. (1999):** "Vprašanje svobode vere je vprašanje osvoboditve cerkve od Vatikana" – Odnosi med državo in katoliško cerkvijo v letih 1949-1953. Zgodovinski časopis 3/1999. Ljubljana, 367-390.
- Riccardi, A. (2000):** Il secolo del martirio. Milano, Mondadori.
- Roter, Z. (1976):** Katoliška cerkev in država v Jugoslaviji. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Simčič, O. (1997):** Dall'arcidiocesi di Gorizia – all'amministrazione apostolica di Nova Gorica. V: Dolinar, F. M., Tavano, L. (1997): Chiesa e società nel Goriziano fra guerra e movimenti di liberazione – Cerkev in družba na Goriškem ter njih odnos do vojne in osvobodilnih gibanj. Gorica, Istituto di storia sociale e religiosa. Istituto per gli incontri mitteleuropei, 287-296.
- Simčič, T. (1986):** Jakob Ukmar. Sto let slovenstva in krščanstva v Trstu. Gorica, Mohorjeva družba.
- Stella A. (1979):** Church and State in Yugoslavia since 1945. Cambridge, Cambridge University Press.
- Ukmar, J. (1947):** Birmovanje po Istri. Teden, list za življenje po veri. Trst, leto I, št. 28 (13. 11. 1947) – št. 33 (18. 12. 1947).
- Troha, N. (1998):** Slovenski primorski duhovniki in njihov odnos do novih slovenskih meja. Acta Histriae VI. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper, 139-156.
- Troha, N. (1999):** Komu Trst, Slovenci in Italijani med dvema državama. Ljubljana, Modrijan.
- Verginella, M. (1998):** Istrsko podeželje v vrtincu revolucije. Acta Histriae VI. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko – Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper, 203-214.
- Vidić, R. (1962):** La position de L'Eglise en Yougoslavie. Beograd, Jugoslavija.
- Zakonik (1944):** Zakonik cerkvenega prava. Ljubljana, Ljudska knjigarna.
- Zgodovina (1991):** Zgodovina Cerkve na Slovenskem. Celje, Mohorjeva družba – Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti v Ljubljani.
- Živojinović, D. R. (1994):** Vatikan, katoliška Crkva i jugoslovenska vlast 1941-1958. Beograd, Prosveta – Tersit.
- Žmak-Matešič, M. (1997):** Krvava krizma, Lanišče 1947. Lanišče, Župni ured Lanišče.